

*В.О. Соболев,
д-р соціол. наук*

*V.O. Sobolev,
Doctor of Sociol. Sci.*

СОЦІОЛОГИ В ПОШУКАХ СТАЛИХ СТРУКТУР ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Abstract. On the extensive historical background, the problem of steady social structures and their particular importance in the periods of the destruction of old socio-cultural systems and the formation of new ones is considered. In author's opinion, the successful realization of reformational transformations in Ukraine is possible only if the steady integrity of the Ukrainian socium will be ensured.

Проблема пошуку сталих соціальних структур при виникненні соціальної напруги в суспільстві або при проведенні соціальних перетворень в окремих сферах суспільного життя завжди цікавила мислителів і науковців. Зараз ця проблема набула особливої актуальності. По-перше, в галузі теорії ми зустрічаємо велику кількість підходів при визначенні структур. Одні автори обґрунтовують необхідність і наявність структур, які сприяють радикалізації соціальних перетворень. Інші доводять необхідність і наявність таких структур, які спрямовують трансформаційні процеси в поступовому, еволюційному напрямку. По-друге, трансформаційні процеси у теперішній час характеризуються багатоманітністю учасників (акторів), різноманітністю можливостей для різних суспільств, ситуаціями в світі, регіоні, які швидко змінюються. Знайти оптимальну модель соціальних перетворень є важким, складним, іноді неможливим, але необхідним завданням для правлячої еліти будь-якого суспільства.

Для розуміння предмета даної публікації зупинимося на розкритті понять “соціальна трансформація” і “сталі соціальні структури”. Під соціальною трансформацією будемо розуміти процес якісних перетворень суспільства та його складових, які обумовлені об’єктивними і суб’єктивними факторами. Сталі соціальні структури – це ті індивіди, колективні утворення, інститути традицій, звичаїв, цінностей, культурних ідентичностей, які безпосередньо впливають на процес соціальних перетворень. Визначення понять дає нам можливість критично аналізувати різні концептуальні підходи до означеної проблеми. Розгляд еволюції поглядів на значення сталих структур у трансформаційних процесах потребує поєднання історичного і порівняльного методів дослідження.

На думку відомого італійського мислителя Нікколо Макіавеллі, центральна фігура, хто міг би забезпечити відповідні перетворення у суспільстві, – це мудрий владар. Н. Макіавеллі говорить, що краще, щоб владар був таким, якого б більше боялись, аніж любили. Але він попереджав, що життєво важливо не викликати у

підлеглих ненависті. Можна казати, що Макіавеллі вважав, що для підтримання порядку в державі і при проведенні будь-яких реформ правитель повинен спиратися на силу [1].

Відомий засновник філософії утилітаризму Ієремія Бентам розробив проект створення “контрольованого суспільства”. На думку Бентама, суспільство – це в’язниця. “В’язниця” являє собою круглий будинок з камерами відкритого типу, які розташовані навколо центральної колони, де міг би розміститися наглядач. Наглядач сидить за одnobічно спрямованими жалюзі, так що він міг бачити, що відбувається в камерах, тоді як ув’язнені його бачити не можуть. У будь-який момент наглядач може спостерігати або не спостерігати за окремою камерою, але ув’язнені повинні мати відчуття, що вони весь час перебувають під наглядом. Таким чином, велика в’язниця з багатьма камерами може знаходитися під наглядом одного наглядача. Кожен ув’язнений фактично стає своїм власним наглядачем, який здійснює спостереження за самим собою [2, с. 64]. Такий підхід і зараз широко використовується на практиці у багатьох країнах. Прикладом може слугувати діяльність інституту податкової інспекції.

Проблема пошуку сталих соціальних структур ставала особливо актуальною в періоди зламу старих і формування нових соціокультурних систем. Невипадково, що ця проблема почала інтенсивно вивчатися у другій половині XIX ст. Найбільш послідовно і обґрунтовано тема сталих структур на різних історичних етапах розвитку людства отримала в роботах Карла Маркса “Німецька ідеологія” та “Злиденність філософії”. В основу своєї теорії Маркс поклав принцип детермінізму, зміст якого зводився до такого: 1) причинно обумовлені зв’язки є передумовою формування і зміни соціальних спільнот і суспільних відносин; 2) суспільні зв’язки між соціальними спільнотами мають взаємообумовлений і всебічний характер, тобто вони пронизують усі сфери суспільного життя (економіку, політику, право, духовну культуру); 3) джерелом формування і зміни сталих соціальних структур є діалектичне протиріччя в умовах їх існування, яке має прояв в інтересах, цілях і практичній діяльності соціальних спільнот.

Застосування цього принципу до історії соціального розвитку людства дало можливість К. Марксу висунути і розвинути дві основні тези. Теза перша: в основі переходу людства від стадного існування до соціального був перехід від природного до суспільного розподілу праці. Теза друга: цей перехід супроводжувався відривом соціальних якостей людини від антропологічних, фізіологічних, психологічних якостей [3, с. 15–18, 29–32]. Суспільний розподіл праці має два аспекти: діяльний (заняття розумовою або фізичною працею; управлінською або виконавчою та ін.) і речовий (хто має право розпоряджатись умовами і результатами виробництва). Останній аспект характеризує власність як систему взаємовідносин між тими, хто розпоряджається умовами і результатами спільної праці, і тими, хто лише зобов’язаний відтворювати додатковий продукт [3, с. 29]. Спочатку ці відносини складаються стихійно через звичаї, традиції, моральні норми, а потім усвідомлено через правові норми, державне насильство та ін. Тобто суспільний розподіл праці сприяв появі сталих соціальних статусів і відносин між ними. Завдяки взаємодії індивідів як

представників статусних груп формується складна система соціальних відносин: залежності і незалежності; панування і підлеглості; рівності і нерівності; відчуження і ворожнечі; багатства і бідності; партнерства і експлуатації; поваги і хамства; гідності і справедливості тощо. Як підкреслює відомий український соціолог В. Тарасенко, колись общинні індивіди стали представниками соціальних груп, а їхні статуси – груповими статусами, точніше, елементами статусних груп [4, с. 18]. Соціальні відносини, за Марксом, “це не відношення одного індивіда до іншого індивіда, а відношення робітника до капіталіста, фермера до землевласника тощо. Якщо ліквідувати ці суспільні відносини, то ви знищите усе суспільство” [5, с. 54]. На конкретних історичних прикладах Маркс демонструє, що сталі статусні групи забезпечували відтворення формаційних утворень, але соціальні спільноти, що народжувалися у надрах попередніх формацій, ставали носіями нових суспільних відносин. Говлячи на сучасному соціологічному жаргоні, нові сталі соціальні статусні групи забезпечували перехід від традиційних суспільств до модерністських. Так, наприклад, К. Маркс обґрунтував, що соціальною силою, яка забезпечила перехід від феодального суспільства до капіталістичного був третій стан, тобто буржуа і наймані працівники. Але за об’єктивними обставинами Маркс помилково вважав, що рушійною силою, яка забезпечить перехід від капіталізму до комуністичної формації стане робітничий клас, тобто клас найманих працівників [3, с. 30; 5, с. 107].

М. Вебер своє бачення сталих соціальних структур капіталістичного суспільства обґрунтовував на основі розробки і послідовного застосування принципу цілеспрямованого раціоналізму. Відповідно до концепції М. Вебера, впродовж XVII–XVIII ст. під впливом кальвінізму, пуританства, методизму та різних анабаптистських сект незалежно від класової належності сформувався індивід європейського типу. Для нього були притаманні такі риси: дух підприємництва, аскетизм, прагнення до багатства, спрямованого на впровадження його у виробництво, професійного зростання, намагання раціонально організувати всі сфери суспільства [6, с. 136, 191, 193, 197 та ін.]. Полемізуючи з Марксом, Вебер стверджував, що суспільство може стабільно розвиватися за умов, якщо воно буде опиратися на “професійну діяльність особистості” в раціонально організованих економіці, політиці і духовному житті [6, с. 205, 206, 270]. Індивіди, в залежності від інтересів, що обумовлюються їх відношенням до власності, влади, а також способу життя, об’єднуються в класи або статусні групи. Капіталістичне суспільне виробництво постійно відтворюється завдяки раціональній діяльності класу власників, які розпоряджаються володіннями різних розмірів; класу тих, що наживають багатство (підприємці, купці, банкіри, особи “вільних” професій завдяки своїм здібностям і освіті, висококваліфіковані робітники); соціальному класу (робітничий клас, дрібні власники, інтелігенція) [7]. Оскільки їх взаємодія заснована на цілях, які мають раціональний, тобто науково обґрунтований характер, остільки відносини між класами можуть бути побудовані на договірній основі [8, с. 83, 84]. А це, на думку Вебера, виключає революційні потрясіння і забезпечує стабільний розвиток суспільства. Але М. Вебер не надавав особливого значення класам та їх відносинам, оскільки вважав, що європейська сучасна цивілізація заснована на діяльності раціонально організованого індивіда.

Основні принципи обґрунтування сталих соціальних структур, що забезпечують відтворення або зміни соціальних систем, були розроблені протягом ХІХ – початку ХХ ст. Це принцип утилітаризму, поєднаний з прагматизмом і позитивізмом, принцип детермінізму, поєднаний з радикалізмом, принцип раціоналізму, поєднаний з еволюціонізмом. Протягом останніх ста років кожен новий метод, який дозволяв досягти хоча б мінімальних успіхів у дослідженні сталих структур сучасних соціальних систем, засновувався на вказаних принципах, як палко автори цих методів не проголошували б відмінність своїх систем від класичних. Для підтвердження цієї тези звернемося до робіт соціологів ХХ – початку ХХІ ст. До пошуку сталих структур, які б забезпечували еволюційний розвиток соціуму, учених спонукав ряд обставин: революційні потрясіння на початку ХХ ст., дві світові війни, радикальні соціальні течії в 1960-і рр., прискорення темпів соціальних змін під впливом науково-технічних, інформаційних та комунікаційних технологій.

У межах статті ми зупинимось на розгляді теорій тих соціологів, роботи яких і досі слугують методологічним підґрунтям для розробки окремих теоретичних аспектів проблем соціальної трансформації. Це, насамперед, теорія соціокультурної трансформації П. Сорокіна, теорія соціальної дії і соціальних систем Т. Парсонса, концепція стихійного порядку і еволюції суспільних інститутів Ф.А. фон Хайека, теорія конструювання життєвого світу П. Бергера.

Свою концепцію сталих структур трансформаційних процесів П. Сорокін виклав в роботі “Соціокультурна динаміка. Дослідження зміни основних систем мистецтва, знання, етики, права і соціальних відносин”. Спрощено сутність теорії можна викласти у вигляді таких тез:

– Історія людства являє собою періодичну зміну інтегральних культурних систем, основу яких становить “стиль”, що їх об’єднує, або світоглядний метод створення окремих цінностей. “Будь-яка велика культура є не просто конгломерат різноманітних явищ, які співіснують, але ніяк між собою не пов’язані, а єдність, або індивідуальність, усі складові частини якої пронизані одним основним принципом і виражають одну, і головну, цінність... Саме цінність слугує основою і фундаментом будь-якої культури. З цієї причини найважливіші складові такої інтегрованої культури також частіше за все взаємозалежні: у разі змін однієї з них решта неминуче зазнають схожої трансформації” [9, с. 429].

– Кожна культурна система формується під впливом “подвійної” природи людини: істоти мислячої і почуттєвої істоти. Якщо переважає почуттєвий бік людської природи, то відповідно детермінується почуттєвий зразок культурних цінностей, і ми маємо “почуттєву” культурну підсистему. Якщо головний акцент зроблений на розум, то ми маємо справу з “умоглядною”, або “ідеаціональною”, культурою. За умови балансу почуттєвих, інтуїтивних і раціональних складових формується так звана “ідеалістична” культурна система [Там же, с. 431, 474]. Головною цінністю ідеаціональної культури був Бог. Архітектура і скульптура середньовіччя, на думку Сорокіна, були “Біблією в камені” [Там же, с. 430].

– В історії людства кожна з культур займала століття, але між ними відсутній лінійний зв’язок. Наша ера, на думку Сорокіна, пережила панування трьох культур:

в VI–XII ст. – ідеаціональна культура, в XIII–XIV ст. – ідеалістична культура, в XV–XX ст. формується і стає панівною в усіх сферах суспільства почуттєва культура. “Будучи домінуючою, почуттєва культура накладає відбиток на всі основні компоненти західної культури і суспільства і зробила їх також переважно почуттєвими” [Там же, с. 431]. Основними принципами розвитку почуттєвої культури є раціоналізм, утилітаризм, прагматизм, гедонізм, інструменталізм [Там же, с. 471]. Тобто наука, мистецтво, філософія, техніка і технології покликані “зробити життя більш приємним і менш обтяжливим” [Там же, с. 472].

– Культура та її елементи (освіта, наука, мистецтво) безпосередньо формують соціальну структуру суспільства. Головне завдання системи освіти, пише Сорокін, “підготувати удачливих бізнесменів, ремісників, інженерів, політиків, юристів, лікарів, вчителів, попів та ін.” [Там же, с. 472]. Криза культури викликає руйнацію всіх інших компонентів суспільства.

– XX ст. знаменує початок кризи почуттєвої культури. “Ми живемо і діємо в один із поворотних моментів історії людства, коли одна форма культури і суспільства (почуттєва) зникає, а інша форма ще лише з’являється. Криза має надзвичайний характер у тому сенсі, – наголошує Сорокін, – що вона, як і попередні, відмічена незвичайним вибухом війн, революцій, анархії і кровопролиття; соціальним, моральним, економічним і інтелектуальним хаосом; відродженням огидної жорстокості, тимчасовою руйнацією великих і малих цінностей людства” [Там же, с. 431–432].

Наведені тези теорії П. Сорокіна дозволяють робити припущення, що основними сталими структурами, які забезпечують перехід суспільства з одного стану до іншого, є формуючі нова культура і відповідна соціальна структура. У такій постановці стає зрозумілою ідея роботи “Соціокультурна динаміка”. Зараз в соціології спостерігається чергова хвиля захоплення ідеєю П. Сорокіна про інтеграційну єдність культури і соціальної структури як бази трансформаційних процесів. Тільки за останні роки опубліковано більше ста п’ятдесяти робіт, безпосередньо присвячених різним аспектам соціокультурної трансформації. До проблем соціокультурної трансформації звертались такі відомі соціальні філософи і соціологи Росії, як А. Ахїєзер, Ю. Давидов, Л. Іонін, М. Лапін, А. Панарін, А. Ракітов, В. Рукавишніков, М. Хренов, В. Ядов, Р. Яновський та ін. Із 153 публікацій, присвячених соціокультурній трансформації, 51 написані українськими науковцями. Серед них такі відомі учені, як В. Бакіров, О. Бучма, О. Гриценко, Г. Горбаченко, І. Дзюба, С. Катаєв, І. Кононов, О. Куценко, А. Лантух, С. Макєєв, Н. Победа, В. Подшивалкіна, О. Семашко, Л. Сокурянська, Н. Цимбалюк, Н. Черниш, Ю. Яковенко та ін. Слід звернути увагу читача на те, що далеко не всі автори дотримуються принципів теорії П. Сорокіна. Але це особлива тема.

У Т. Парсонса, як засновника функціонально-аналітичної концепції, можна спостерігати декілька підходів щодо обґрунтування ролі сталих структур, що забезпечують більш-менш стабільний перехід від одного якісного стану до іншого.

По-перше, Парсонс надає своє визначення поняття “суспільство”. Суспільство є таким типом соціальної системи, якому притаманні “стандартизований нормативний порядок, завдяки якому життя популяції організовано на колективних засадах”

[10, с. 794]. Суспільство як упорядкована система містить у собі цінності і спеціалізовані норми та правила, яких повинні дотримуватися індивіди та колективи. Суспільство як колектив характеризується наявністю статусів, ролей, прав та обов'язків його членів.

По-друге, суспільство є таким типом соціальної системи, яка досягла вищого ступеня самодостатності у відносинах із своїм оточенням. До оточення суспільства він відносив такі системи:

- “гранична реальність” (вищі релігійні цінності, трансценденції);
- культурні системи (цінності, норми, правила поведінки);
- системи формування особистості (соціалізація індивіда до виконання ролей і статусів);
- організми, які володіють поведінкою (статеві та вікові структури);
- фізико-органічне оточення (біологічне середовище, спадковість, чисельність народонаселення тощо).

Самодостатність суспільства залежить від рівня контролю всього суспільства за його відносинами з усіма п'ятьма оточеннями і стану його внутрішньої інтеграції [10, с. 492].

По-третє, суспільство забезпечує контроль за названими системами (оточенням) завдяки тому, що:

- воно має достатній набір ролевих можливостей, щоб індивід мав змогу забезпечити свої основні потреби на всіх стадіях життєвого циклу, не виходячи за межі суспільства, а також для того, щоб само суспільство мало можливість задовольнити свої власні потреби [10, с. 806];
- має можливість контролювати поведінку одиниць на території (контроль за популяціями);
- поповнює склад суспільства за рахунок народження і соціалізації, у першу чергу, через систему спорідненості, а також через навчання;
- забезпечує контроль за економіко-технічним комплексом.

Суспільство контролює процес функціонування і розвитку систем завдяки наявності ієрархії механізмів контролю, а саме реальним зобов'язанням сторін (суспільство – індивід – колектив), розподілу ресурсів між різними категоріями населення, владі, грошам, компетентності і професіоналізму носіїв ролей і статусів різних систем [10, с. 639–649].

Відсутність одного з критеріїв “самодостатності”, на думку Т. Парсонса, може привести до дезорганізації суспільства [10, с. 806–807].

По-четверте, для того щоб кожна із систем мала спроможність забезпечувати потреби суспільства, інших систем, а також власне відтворення, їй повинні бути притаманні здатність до диференціації та до ускладнення. Еволюція суспільства “протікає шляхом зміни і диференціації від простих до більш складних форм” [10, с. 783]. Т. Парсонс докладно розглядає процес диференціації як умови еволюційного перетворення системи з одного якісного стану в інший на прикладі економічної і особистісної систем.

Посилаючись на дослідження Н. Смелзера, Т. Парсонс простежує, як під впливом змін в економіці відбувається якісні зміни в структурі сімейних відносин.

На першому етапі простежується взаємна толерантність промислової організації і патріархальної сім'ї. Бавовняні фабрики використовували як робочу силу цілі сім'ї. При цьому широко використовувався старий спосіб життя в поєднанні з романтичною ідеологією. Подібна картина майстерно описана М.Г. Чернишевським в його романі "Що робити?" (сон Віри Павлівни).

На другому етапі відбувається перехід до нової моделі співробітництва, завдяки якій фабрика укладає договір не з усією сім'єю, а з окремим її представником. Йому надається посада, яка гарантує робітнику і його домочадцям певні вигоди, насамперед, грошові. Впровадження цієї моделі заклало економічні основи розпаду моногамної сім'ї і формуванню нуклеарної сім'ї.

На третьому етапі, завдяки поширенню протестантизму, "узаконюється як турбота людини про власну вигоду, так і її більш широка ефективна участь у виконанні суспільної інструментальної функції" [10, с. 669]. На цьому етапі відбувається "остаточна диференціація професійних ролей та їх повне визволення від функцій сімейного економічного виробництва" [Там же, с. 670].

Подібні диференціації і ускладнення в процесі розвитку суспільства відбуваються також у системі граничної реальності, соціальній і культурній системах. Але розмір статті не дозволяє нам докладно викласти названі процеси в інших системах. У той же час, короткий аналіз теорії Т. Парсонса дозволяє зробити окремі висновки. Сталими структурними утвореннями, які сприяють еволюційному (більш-менш безболісному) якісному перетворенню суспільства, відповідних систем, є здатність систем до диференціації і ускладнення своїх структур, здатність суспільства контролювати розвиток системних утворень, а також здатність вищих систем контролювати процес функціонування і розвиток систем, які знаходяться нижче в ієрархічній структурі.

Теорія Т. Парсонса корисна у тому плані, що її положення можна використовувати для дослідження українського суспільства. По-перше, в Україні спостерігається відсутність сформованого суспільства, тому що проголошені в Конституції України, відповідних деклараціях цінності, норми, правила, не визнаються як обов'язкові більшістю громадян України; населення, яке мешкає на терені України, не відчуває і не усвідомлює себе як єдина громада. Дослідження науковців свідчать, що якщо населення Західної України сповідує цінності індивідуалізму, то на Сході України переважна більшість населення дотримується корпоративних цінностей.

По-друге, простежується недостатня диференціація, сегментація, автономність відповідних систем, а головне, відокремленість одних систем від інших. Взаємовідносини між системами нагадують спорідненість сіамських близнюків. Для підтвердження цієї тези можна навести декілька прикладів. Ще недавно моногамна сім'я пропагувалася як головна цінність радянського суспільства. У художньої літературі – це сім'я Журбінних. В ідеології – це радянський народ як інтернаціональна сім'я на чолі з "батьком народів". Образ моногамної сім'ї мімікрував в різні сфери суспільного життя у вигляді колгоспів, сімейних артілей, сімейних кланів в економіці, політиці, кримінальному середовищі (організоване злочинне угруповання на чолі з "паханом"). Сьогодні на буденному рівні поширеним серед державних чиновників нижчого рангу є вираз: пішов до "папи" або до "мами".

Але найбільш болісним є розтягнутий на сторіччя процес переходу моногамної сім'ї до нуклеарної. Це пов'язано як із слабкою економікою країни, так і відсутністю відповідного духовного супроводження. Так, наприклад, більшість українських сімей не може забезпечити своє життя, працюючи в суспільному виробництві, і тому вимушена вести якесь домашнє господарство. За розрахунками Українського інституту соціальних досліджень, майже 80% молодих людей зазначили, що батьки їм допомагають “постійно” або “часто” [12, с. 87]. Як бачимо, молодь “пуповиною” пов'язана з батьківською сім'єю. Перепоною диференціації, сегментації, автономному розвитку економіки є постійне втручанням політиків в економіку, застосування так званого “ручного управління”. Майже всі формування політичної еліти України, незалежно від партійної належності, сповідують ленінське трактування політики як концентрованого і завершеного виразу економіки.

Диференціація і сегментарність ще менш притаманна культурній системі. Відомо, що офіційна церква на окремому етапі накопичувала і охороняла духовні культурні цінності, але вона об'єктивно не стала джерелом виникнення, формування і розвитку нових форм суспільного життя, розвитку ініціативи, творчості, ризику – риси, які стали основними для капіталістичного способу життя. Ці риси набули поширення завдяки виникненню релігійних течій, сект, таких як кальвінізм, лютеранство, протестантизм тощо. Зараз у сфері релігії в Україні спостерігаються окремі тенденції. Серед прихожан православної церкви, в її різних проявах, як правило, можна бачити представників державної адміністрації різних рівнів, політичної еліти, керівників тіньового бізнесу, андеграунду. Значна частина представників інтелігенції, середнього і дрібного бізнесу об'єднуються навколо релігійних сект. Але релігійний плюралізм в Україні лише формується, тому релігійні цінності, норми і правила поки що не слугують зразком для формування повсякденного стилю життя людини.

Вищесказане дає підставу для розуміння того факту, чому керівництво Європейського Союзу надало Україні 25 років на підготовку до вступу до цієї організації. 25 років – це дуже короткий строк, бо в інших країнах Європи і Північної Америки процеси формування сучасного суспільства, відокремлення, диференціації і сегментації систем зайняли століття. Успішність перетворень в Україні у напрямі міжнародних стандартів багато в чому буде залежати від обраного шляху.

Вибір шляхів соціальних перетворень і роль у цьому процесі сталих соціальних структур в останні двадцять років стала предметом запеклих дискусій. Тут ми зупинимося лише на роботах тих авторів, які критично аналізують погляди прихильників радикальних шляхів суспільного розвитку. Це обумовлено практичною потребою, а саме реальною ситуацією в Україні. До найбільш послідовних критиків радикалізму можна віднести Ф. Хайєка [13], а також Дж. Грея [14], П. Б'юкенена [15].

Фрідріх фон Хайєк в одній із своїх фундаментальних праць “Право, законодавство і свобода. Сучасне розуміння ліберальних принципів справедливості і політики” концепцію сталих структур в умовах суспільних перетворень обґрунтовує таким чином:

– Суспільство як продукт еволюційного відбору [13, с. 480] функціонує і розвивається завдяки двом основним факторам – культурі і свідомості.

– Культура являє собою традицію завчених правил поведінки, які ніколи не були винайдені, і людина, втягнута в культурний процес, не знає їх призначення [Там же, с. 476]. Набір вивчених правил давав можливість людині усвідомлювати що правильно робити, а що неправильно робити у тих чи інших обставинах, поступово розвивав у неї здатність пристосовуватися до обставин, які змінюються, і особливо співробітничати з іншими членами групи. Так традиція поведінки, що існує незалежно від людини, яка її усвідомлює, стала управляти життям людини.

– Перехід людей до відкритого суспільства і цивілізації здійснили люди, які навчилися для досягнення загальної мети підкорятися одним і тим же абстрактним правилам, а не ворожим інстинктам. Якщо раніше в характері людини домінував інстинкт привласнення і прямого задоволення потреб, то зараз його місце зайняла готовність підкоритися заученим правилам, які стримують природні інстинкти, не потрібні для життя у відкритому суспільстві [Там же, с. 481–482].

– Перехід від одних правил поведінки до нових відбувався не завдяки тому, що люди розуміли переваги нового, а тому, що нові правила дозволяли групам, які їх використовували, досягати великого успіху і зростання, випереджаючи інших [Там же, с. 482]. Так, “основні інструменти цивілізації – мова, мораль, закон і гроші – є результатом не проекту, а стихійного розвитку” [Там же, с. 484]. У суспільстві, де люди сповідували моральні правила, високо цінувалась людина ощадлива, працелюбна, яка думала про майбутнє своєї сім’ї і своєї справи і яка набувала свій капітал не для майбутнього споживання, а для того, щоб заслужити повагу співгромадян, які переслідували такі ж цілі [Там же, с. 486].

– Лише на відносно високому рівні розвитку культури, коли з’являється можливість створювати моделі навколишнього середовища, що дозволяло передбачати на практиці розвиток зовнішніх подій, з’являється те, що зветься розумом [Там же, с. 479]. З розвитком розуму, інтелекту нові правила виникають як щось середнє між інстинктом і розумом [Там же, с. 484]. І ось тут з’являється спокуса абсолютизувати роль розуму в конструюванні, програмуванні, плануванні суспільного розвитку. Пануючі протягом останніх півтора століття конструктивістський і крайній націоналістський підходи вважають, що природжені інстинкти не завжди ведуть людину у вірному напрямі і що лише розум вказує йому шлях до цінностей, які властиві його натурі [Там же].

Аналіз еволюції культури, традицій, абстрактних правил Ф. Хайєк використовує, по-перше, для критики концепцій лівого раціоналізму (К. Маркса) і соціального еволюціонізму (З. Фрейда і неофрейдизму), по-друге, для обґрунтування свого погляду на роль традицій як найбільш надійного соціального інституту, на який можна спиратися під час соціальних перетворень.

Дж. Грей у своїй книзі “Поминки по Просвітництву” проводить головну ідею, згідно з якою з XVIII ст. формувалася і реалізувався проект Просвітництва у формі лібералізму, націоналізму, марксизму тощо [14, с. 8, 26, 37]. Основна теза нового лібералізму полягає в такому: “Люди утратять свої традиційні уподобання і свою самобутність і “зливатимуться” в єдину цивілізацію, засновану на загальнолюдських цінностях і раціональній моралі” [14, с. 14]. Марксизм, як один з напрямів проекту

“Просвітництва”, мав надію “створити форму суспільного життя, вільну від практики закритості і підлеглості, що визначала життя усіх спільнот, які реально існували й існують” [14, с. 26]. Прихильники проекту “Просвітництва” не розглядають як впливові такі системи поглядів, як націоналізм, расизм, дискримінацію за віком. Вони вважають, що такі ідеології, як теїзм, монархізм, фашизм впливали у минулому, а в сучасному світі вони відіграють, скоріше, маргінальну роль [14, с. 36]. Дж. Грей приходять до висновку, що опора на раціоналізм і науку як вирішальні фактори формування і впровадження національної і міжнародної політики сприяють, з одного боку, поширенню інформатизації, освіти, науки, системи послуг, але, з іншого, все більшому впливу таких соціальних явищ, як фундаменталізм, міжрелігійна ворожнеча, націоналізм, іредентизм, фашизм, тероризм, ментальність, мова та ін. [14, с. 70, 77, 122, 165]. Прихильники лібералізму, спираючись на раціоналізм, інструменталізм, прагматизм, вважають, що при переході до єдиної цивілізації необхідне постійне проведення перетворень, реформ, а то й революційних потрясінь. Вони не бажають знати, що нав'язування людям режиму безперервних перетворень і вічних революцій виснажують запаси історичної пам'яті, від яких залежить культурна ідентичність [Там же, с. 210]. Дж. Грей вважає, що для того, щоб впливати на трансформаційні процеси, політична еліта повинна спиратися на три сталих структури: безконфліктність блага і миру у відносинах суспільних груп; підлеглість держави і інститутів, які діють автономно і не залежать від уряду, влади закону; забезпеченість дії інституту особистої і приватної власності [Там же, с. 262]. До інших сталих структур він відносить поєднання політичних і інтелектуальних традицій з плюралізмом культурних ідентичностей [Там же, с. 342]. Але для такого висновку необхідне у подальшому проведення відповідних масштабних спеціальних досліджень.

П.Дж. Б'юкенен, відомий фахівець з теорії зовнішньої політики, консерватор за політичними поглядами, у своїй книзі “Праві і не-праві” вважає, що відмова політичної еліти США від американської традиції невтручання у справи інших держав, визнання плюралізму етнічних культур, взяття на озброєння ідеї захисту традицій Просвітництва шляхом здійснення світової демократичної революції, перебудова світу за зразком американського способу життя [15, с. 343–344] в реальному житті ведуть до ізоляції США в рамках світової спільноти [Там же, с. 89].

Теоретичні здобутки зарубіжних соціологів, політологів, представників правознавства не могли не справити впливу на вчених, які працюють на пострадянському просторі. Значна кількість робіт присвячена обґрунтуванню ролі рушійних сил у трансформаційних процесах. У даному напрямі можна виділити роботи В. Бакірова, Є. Головахи, Т. Заславської, О. Злобіної, О. Куценко, С. Макеєва, Л. Сокурянської, Р. Яновського та ін.

Так, Т. Заславська та Р. Яновський на підставі аналізу російської дійсності приходять до висновку, що в ході трансформаційних процесів правляча еліта Росії повинна спиратися на сталу цілісність суспільства [16, с. 100, 101; 17]. Такий підхід має підставу, бо радянський комунізм не був породженням російської православної культури, як і найбільш репресивні норми зовсім не зобов'язані російським культурним

традиціям. Народ Росії був збитий з історичного шляху намаганнями втілювати в життя концепцію, яка складала квінтесенцію ідеології Заходу і Європейського Просвітництва. Т. Заславська, вважає, що необхідно на основі дослідження зрілості соціально-групової структури, соціальних інститутів і людського потенціалу виявити їх можливості для вирішення проблем, які виникають в процесі об'єднання російського суспільства на нових соціальних засадах [16, с. 202].

Відомий український соціолог В. Тарасенко обґрунтовує роль середнього класу як найбільш сталої соціальної структури, яка може слугувати носієм соціальних перетворень [18, с. 68]. Професор Московського університету М. Дряхлов робить наголос на духовні цінності, традиції свого народу [19, с. 33–37].

Заслуговує на увагу концепція сталих структур, запропонована російськими політологами. Такою структурою, на їхню думку, є корпоративізм як форма соціальної організації, при якій ключові економічні, політичні і соціальні рішення приймаються корпоративними групами або цими групами і державою. Згідно з цією концепцією, індивіди можуть впливати на рішення, які приймаються на державному рівні, завдяки своєму членству в корпоративних органах – профспілках, ділових корпораціях, групах політичного тиску або лобі. Корпоративізм займає проміжне становище між моделлю тоталітарної держави з повним державним регулюванням економічного і політичного життя і ідеальною моделлю вільного ринку і прямої ліберальної демократії [20].

Відсутність в українській правлячій еліті (політичної, наукової, підприємницької, управлінської) чіткої позиції відносно вибору сталих структур при проведенні соціальних реформ стало однією з причин того, що власна українська модель переходу до ринку, торгово-грошових відносин, інституту особистої і приватної власності так і не була чітко усвідомлена. По суті, були запозичені не найкращі ознаки усіх трьох “світових” концепцій. За терміном (майже 16 років) економічна реформа в Україні схожа на еволюціоністську модель (без опори на будь-яку соціальну структуру), за рівнем інфляції 1993–1994 рр., безробіття і падіння виробництва – на “шокову терапію”, а за втручанням державної бюрократії у діяльність більшості вже не державних підприємств, заморожуванням соціальних програм – третю модель, тобто повернення до командно-адміністративної системи управління.

Невизначеність у виборі сталої структури при проведенні соціальних перетворень найбільш чітко проглядається на прикладі проведення аграрної реформи. Дискусія про вибір пріоритетного актора аграрної реформи (фермерського господарства, колективного господарства чи акціонерного утворення), яка затяглася на невизначений термін, з урахуванням неприйняття закону про земельний кадастр привели до того, що замість товарно-грошових, ринкових, конкурентних відносин між виробниками і споживачами продукції набули розвитку спекулятивні зв'язки, а то й відносини кримінального характеру.

Сказане вище дозволяє зробити ряд висновків.

Мабуть, при визначенні сталої структури як основи проведення реформаційних перетворень стосовно України пріоритетним стає забезпечення сталої цілісності українського соціуму. Для цього доцільно, на мій погляд, скористатися ідеєю П. Бергера

про “плюралізм життєвих світів” [21, с. 127–128]. Україна, образно кажучи, це “дім”, в якому живуть мешканці, в якому “життєвий світ” одних виключає “життєвий світ” інших. Де вихід з цієї ситуації? На мій погляд, перехід від “дому”, в якому, на жаль, сьогодні панують підозра, сварки, соціальні, міжконфесійні, етнічні конфлікти, до “дому” злагоди, консенсусу, взаєморозуміння, толерантності українцям належить пройти ряд етапів. На першому етапі, і це вже відбувається, різні суспільні утворення повинні усвідомити, що вони живуть (подобається це кому чи ні) в спільному домі, назва якому “Україна”. На другому етапі основні актори на соціальному просторі розробляють мету, місію розвитку цього дому, бо стояння на місці веде до стагнації і руйнації житла. Мета України – побудова суспільства з високим життєвим рівнем. Усяка інша мета не зможе виконати функцію об’єднання основних акторів населення країни як єдину цілісну соціальну систему. На третьому етапі повинно відбутися об’єднання навколо обраної мети. Основними групами, зацікавленими у досягненні мети, можуть бути: власники виробництва, якщо вони відчують можливість реалізації своєї цілі – отримання прибутку; зайняте населення, зацікавлене в отриманні хорошої оплати праці; клієнти (постачальники новітніх технологій, обладнання, споживачі продукції і послуг українських підприємств, фірм тощо); навколишній світ (навколишнє середовище, а також громадськість в Україні і за її межами). Але для розвитку національного дому, зростання добробуту необхідні воля, бажання, готовність означених акторів рухатися в певному напрямку. Призначення політичних партій та об’єднань – сприяти цьому процесу, бо без консолідації основних соціальних акторів забезпечення прав і свобод людини, створення сталого “середнього класу”, формування солідарності і корпоративності можуть бути відсунути на невизначений час.

При розробці концепції реформування українського соціуму із розрахунком на сталу структуру важливо передбачити як сприятливі впливи зовнішнього середовища (фактори, що зміцнюють цілісність соціуму), так і загрози, які йдуть від зовнішнього середовища.

Виникає потреба у перегляді концепцій поведінки учасників виборчої кампанії після її закінчення. В Україні за часи незалежності панує вестернський підхід у відносинах учасників виборчих перегонів. Переможці отримують все, переможені – лише статус невизначеної нормативними актами опозиції. Досвід деяких країн Європи (насамперед, Великої Британії, Німеччини, Франції) свідчить, що учасники виборчих процесів розглядають їх як один із шляхів виявлення поглядів окремих груп електорату на діяльність урядових структур, парламенту у вирішенні соціальних програм і проектів, вибір шляху розвитку країни тощо. Після виборів урядові посади розподіляються не стільки за партійною належністю, скільки за професійними ознаками. Враховуючи розташування політичних сил в Україні впродовж останніх виборчих кампаній, досвід європейських країн можна було б узяти до уваги.

Екскурс до розгляду основних концепцій щодо пошуку сталих соціальних структур дозволяє стверджувати, що ця тема стає зараз найбільш цікавою і затребуваною.

1. *Макиавелли Н.* Государь / Пер. с ит. – М., 1990. – 84 с.
2. *Леонард М.* XXI век – век Европы / Пер. с англ. Т. Банкетовой. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 250 с.
3. *Маркс К. и Энгельс Ф.* Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // Маркс К., Энгельс Ф. Избр. соч. в 9 т. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 2. – С. 5–508.
4. *Тарасенко В.* Проблема начала и самообоснования социологии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 5–24.
5. *Маркс К.* Нищета философии. Ответ на “Философию нищеты г-на Прудона” // Маркс К., Энгельс Ф. Избр. соч. в 9 т. – М.: Политиздат, 1985. – Т. 3. – С. 1–108.
6. *Вебер М.* Избранные произведения / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
7. *Вебер М.* Основные понятия стратификации // Социологические исследования. – 1994. – № 5. – С. 147–156.
8. *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. / Пер. з нім., післямова та коментарі О. Погорілого. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
9. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост и предисл. Ю.А. Согомонова; Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.;
10. *Парсонс Т.* О социальных системах / Под ред. В.Ф. Чесноковой и С.А. Белановского. – М.: Академ. проект, 2002. – 832 с.;
11. *Балакірева О.* Матеріальне становище молоді: об'єктивні та суб'єктивні показники / Молодь України у дзеркалі соціології / Заг. ред. О. Балакіревої і О. Яременка. – К.: УІСД, 2001. – С. 79–92.
12. *Хайек Ф. А. фон.* Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Пер. с англ. Б. Пинскера и Кустарева под ред. А. Курыева. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
13. *Грей Дж.* Поминки по Просвещению: Политика и культура на закате современности / Пер. с англ. Л.Е. Переяславцевой, Е. Рудницкой, М.С. Фетисова и др., под общей ред. Г.В. Каменской. – М.: Праксис, 2003. – 368 с.
14. *Бьюкенен П. Дж.* Правые и не-правые: Как неоконсерваторы заставили нас забыть о рейгановской революции и повлияли на президента Буша / Пер. с англ. К. Ковешникова. – М.: АСТ; Транзиткнига, 2006. – 348 с.
15. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: Социальный механизм трансформации: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2004. – 400 с.
16. *Яновский Р.* Глобальные изменения и социальная безопасность. – М.: Academia, 1999. – 358 с.
17. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М.О. Шульги; Ін-т соціології НАН України. – К., 1999. – 688 с.
18. *Дряхлов Н.И.* Традиции и модернизация современной России // Социологические исследования. – 1992. – № 10.
19. *Кривошеев В.Т.* Социальный корпоративизм // Социологические исследования. – 2004. – № 12.
20. *Бергер П.* Понимание современности // Социологические исследования. – 1990. – № 7.